

К. І. Козак

**ХАЛАКОСТ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ:
ТЭРЫТАРЫЯЛЬНЫЯ ВАЙСКОВЫЯ І ЦЫВІЛЬНЫЯ АСПЕКТЫ
І ФОРМЫ ВЫРАШЭННЯ ЯЎРЭЙСКАГА ПЫТАННЯ (1941–1942)**

Германская акупацыйная палітыка на тэрыторыі Беларусі мела трагічныя вынікі для беларускага народа. Трэць была знішчана праз гета, лагеры для ваеннапалонных, паленне жыхароў вёсак у партызанскіх зонах, дэпартацыі на прымусовыя работы і іх знаходжанне ў месцах прымусовага ўтрымання, у тым ліку па-за межамі Беларусі. Што тычыцца пытання

Халакоста ў Беларусі, то ўвага да гэтай праблема толькі была распачата з 1990-х гадоў [21; 3, с. 362; 20; 4]. Фрагментарна гэта тычыліся пытанняў на тэрыторыі Заходняй і Усходняй часткі тэрыторыі Беларусі праз агульную германскую палітыку ў Беларусі [18; 7; 1]. Пры гэтым вызначыліся розныя даследчыцкія падыходы, метадыкі да статыстычнасці, уключэнне факталагічнасці без належных каментарыяў і тлумчэнняў. Заўважана, што нямецкія гісторыкі больш катэгарычны да крыніц, якіх не хапае для поўнай люстрацыі, і таму іх высновы толькі часткова ўлічваюць падсумаванні акупацыйнай палітыкі [36; 32; 25]. Вось чаму актуальнасць дадзенага даследчыцкага накірунку зыходзіць менавіта з патрэб паглыблення беларускай гістарыяграфіі Халакоста.

Фарміраванне палітыкі масавага знішчэння яўрэяў на тэрыторыі Беларусі працягнута войскамі вермахта і спецыяльных каманд (айнзацгруп) з пачатку яе акупацыі – чэрвеня 1941 г. Толькі на працягу 1941 г. з утвораных, 218 гета імі будзе ліквідавана не менш 91 (па нашых падліках).. Пры гэтым, загады палявых ці мясцовых камендатур аб іх утварэнні ў большасці адсутнічаюць, бо не захаваны. Маюцца загады аб жыллёвых асобных раёнах, кварталах знаходжання яўрэяў, час і месца правядзення акцый масавага знішчэння з прыцягненнем вайсковых і паліцэйскіх фарміраванняў. Тэрытарыяльна выглядае наступным чынам: Брэсцкая вобласць – 4 гета (больш 5 тыс. забітых), Віцебская вобласць – 21 (больш 43 тыс.), Гомельская – 13 (каля 20 тыс.), Гродзенская – 3 (каля 500), Мінская – 28 (больш 33,5 тыс.), Магілёўская – 22 (43,5 тыс.). Відавочна шчыльнае знішчэнне яўрэяў у 84 гета Усходняй Беларусі – яе вайскавай часцы тыла групы армій “Цэнтр”. Дакументы сведчаць – адсутнасць мясцовых спецыялістаў у заходняй часцы Беларусі вымушала прыцягненне вермахтам большасці яўрэяў да наладжвання на вытворчых і рамесных прадпрыемствах рамонту ці выпуску неабходных вырабаў для германскай арміі. Менавіта гэтым тлумачыцца параўнальная невялікая колькасць 7 ліквідаваных гета з агульнага іх ліку [28, с. 64–206; 34, р. 79–101; 37, с. 89–114]¹.

Звяртае пры гэтым на сябе ўвагу арганізацыя карнай аперацыі “Прыпяцкія балоты” (“Pripjatsee»), дзе “працавала” 1-я кавалерыйская брыгада СС разам з 162-й і 252-й пяхотнымі дывізіямі пад кіраўніцтвам вышэйшага кіраўніка СС, начальніка паліцыі тыла групы армій “Цэнтр” групенфюрера СС Эрыха фон дэм Бах-Зелеўскага. Кіруючыся загадамі рэйхсфюрэра СС Гімлера ад 28 ліпеня 1941 г. цалкам нішчыліся абшчыны. Назіраліся раней адпрацаваныя метады знішчэння праз масавыя, пісталетныя акцыі, тапленне

¹ Згодна архіўных крыніц з 425 месцаў прымусовага ўтрымання на акупаванай тэрыторыі Беларусі існавала 166 гета. Гл.: Справочник о местах принудительного содержания гражданского населения на оккупированной территории Беларуси 1941–1944 / Авт. сост. В.И. Адамушко и др. Минск, 2001. С. 10–65.

ў багнах, азёрах і рэках. Пасля гэтага станоўча для германскага боку вырашаліся пытанні аб яўрэйскай маёмасці праз яго прысвойванне мясцовымі арганізатарамі і Берлінам [10; 36; 24].

Што тычыцца цывільных акупацыйных органаў, то яны маюць некалькі асаблівасцей. Пачынаючы з верасня–кастрычніка 1941 г. яны набылі працэс адміністрацыйнага фарміравання, які не быў скончаны да гэтага часу. Пытанне аб фарміраванні дапаможных паліцэйскіх сіл з ліку мясцовых калабарантаў будзе вырашаны і пачнецца пасля правалу маланкавай вайны і паразы ў бітве пад Масквой. Таму найбольш значныя акцыі лістапада 1941 г., напрыклад ў Мінску, будуць арганізаваны вермахтам і паліцыяй бяспекі і СД. У большасці такой дзейнасцю будуць заняты 812-я, затым 814-я палявыя камендатуры, 707-я палявая дывізія, Карук 580, зондэркаманды 7а і 7б, спецгрупа Артура Небэ, 1-я, 703-я групы тайнай палявой паліцыі, 103-я абверкаманда і 215-я абвергрупа. Прыцягненне літоўскіх паліцэйскіх фарміраванняў абазначыць далейшыя эфектыўныя сродкі вырашэння яўрэйскага пытання [30, s. 555–557; 1, с. 257; 15, л. 163–165; 9, с. 169; 19, с. 27].

Тэрыторыі, якія будуць аднесены да Рэйхскамісарыята Украіна, Генеральнай акругі Літва, адміністрацыйнай акругі Беласток набудуць іншы характар. Тут больш актыўна будуць супрацоўнічаць на тэрыторыях беларускага Палесся разам з вермахтам украінскія калабаранты, асабліва літоўскія ў межах аддадзенай ім тэрыторыі Ашмяншчыны, часткі Пастаўскага раёна, а латышскія ў прымежных паўднёвых раёнах. Пры гэтым, іх будуць шырока выкарыстоўваць пад час карных антыпартызанскіх акцый [11, с. 231; 31, s. 44–45; 27, вл. 2–3; 30, s. 284–285].

На працягу другога года акупацыі становішча яўрэяў зменіца на тэрыторыях з цывільнай формай кіравання. Гэтаму будзе спрыяць рашэнне Ванзейскай канферэнцыі ад 20 студзеня 1942 г. аб канчатковым вырашэнні яўрэйскага пытання. Дадатковым стымулам і ўключэнне ў карную дзейнасць дапаможных паліцэйскіх фарміраванняў стане пашырэнне зоны дзеяння менавіта на тэрыторыях з цывілай формай кіравання, вымусовага перамяшчэння большай часткі сіл вермахта на ўзмацненне ўсходняй франтавой лініі. Актыўныя дзеянні айнзацгруп і зондэркаманд не прыпыняюцца, што дэманструе не менш 153 знішчаных гета і абшчын. Гэта амаль удвая больш за папярэдні перыяд. Рэгіянальна заходнія Брэсцкая і Гродзенская вобласці пры іх цывільным акупацыйным кіраванні складуць 62 ліквідаваных, гета ці каля паловы знішчаных. Колькасць ахвяр, з высокай шчыльнасці пражывання яўрэяў, складзе две-трэці з ліку больш чым 274 тыс. забітых [33; 30].

З лютага–сакавіка 1942 г. назіраецца значны рост прыцягнутых да забойства латышскіх, украінскіх, літоўскіх, эстонскіх паліцэйскіх фарміраванняў. Да прыкладу, у адзначаным годзе жорстка дзейнічала не менш 11 латышскіх паліцэйскіх батальёнаў (15-ы, 17-ы, 18-ы, 24-ы, 25-ы, 26-ы, 208-ы, 266-ы «Е», 268-ы, 271-ы і 432-і). Часамі далучаюцца да гэтага і беларускія мясцовыя паліцаі. Пры гэтым, акупацыйныя органы, не гледзячы на прапагандыскія прызывы да знішчэння яўрэяў, так і не зафіксавалі жадаемых акцый з боку

мясцовага насельніцтва, што мела месца ў суседніх Польшчы, Літве і Украіне. Больш таго, тысячы жыхароў рызыкуючы сваім жыццём ратавалі яўрэяў. Толькі з Мінскага гета дапамаглі вязням дабрацца да партызанскіх зон паратунку не менш 3 тыс. яўрэям [13, л. 45; 14, л. 61; 16, 4–8; 30, s. 555–557; 17; 2].

Асаблівым месцам у сістэме забойства яўрэяў Беларусі, дэпартаваных з Германіі, Аўстрыі і Чэхіі, стане лагер Трасцянец. 3 мая 1942 г. асноўным месцам масавага знішчэння стануць 34 рвы урочышча Благаўшчына каля в. Вялікі Трасцянец. Выкарыстанне душагубак (газваген) для знішчэння ахвяр Мінскага гета і зондэргета, а таксама 16 транспартаў на працягу мая – кастрычніка 1942 г. з яўрэямі Еўропы вызначыць Надзвычайнай дзяржаўнай камісіяй па ўстанаўленні і расследаванні злачынстваў нямецка-фашысцкіх захопнікаў блізкую да паловы з абазначаных 150 тыс. ахвяр. Як значная рыса трагедыі, у час акцыі “1005” будзе дзейнасць зондеркаманды па знішчэнні дакументаў, месцаў пахавання, сведкаў злачыннай дзейнасці нацыстаў. Месца растрэлаў прыпыняецца, траншы адкрыты, целы ахвяр выцягнуты для палення на агні, а месца будзе ператворана ў звычайную лясную паляну [23; 8, 35].

Менавіта ў цывільнай зоне акупацыі, дзе мясцовыя калабаранты выконвалі ролю ахоўцаў, а затым і знішчэнні яўрэяў, пры набліжэнні часу акцыі паўсталі ўзброеныя паўстанні ў Слоніме, Нясвіжы, Клецку, Копылі, Міру, Лахве, Каменцы [29, s.159–208; 12, л. 20; 3, с. 170; 5, с. 47–50].

Такім чынам, за 1941–1942 гг. германскімі акупацыйнымі ўладамі было знішчана 244 гета, месцаў прымусовага ўтрымання яўрэяў. Агульная колькасць ахвяр Беларусі згодна статыстычных дадзеных вагаецца ў межах 420 тыс. Праўда, памяць праз помнікі, абеліскі, памятныя дошкі, пліты з пасляваеннага часу налічвала толькі адзінкі. Змены ў яе культуры адбыліся з 1990-х гадоў. Не менш 200 помнікаў было ўстаноўлена на месцаў памяці трагедыі яўрэяў 1941–1942 гг. Такія значныя мемарыялы дзейнічаюць у Мінску (2000), Гарадзях (2004), Трасцянцы (Благаўшчына, 2018). Памятны знак “Алея Праведнікаў” ушаноўвае ратавальнікаў яўрэяў з Бабруйска (2005) [6, с. 148–157].

ЛІТАРАТУРА

1. *Винница, Г.* Холокост на оккупированной территории Восточной Белоруссии в 1941–1944 годах. Минск : Ковчег, 2014. – 452 с.
2. Еврейское сопротивление нацизму на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны 1941–1944 гг. / сост. К. И. Козак. – Минск : И. П. Логвинов, 2011. – 172 с.
3. *Иоффе, Э. Г.* Белорусские евреи: трагедия и героизм, 1941–1945 / Э. Г. Иоффе. – Минск, 2003. – 427 с.
4. *Иоффе, Э. Г.* Страницы истории евреев Беларуси: краткий научно-популярный очерк / Э. Г. Иоффе. – Минск: АРТИ-ФЕКС, 1996. – 294 с.

5. *Козак, К. И.* Еврейское сопротивление нацизму на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны 1941–1944 гг.—Минск : Логвинов И. П., 2011.— 192с.
6. *Козак, К.* Творческая мастерская архитектора Леонида Левина // Трагедия и мужество партизанского края 1941–1945 гг.: живые свидетельства Беларуси. Минск : Издатель М.Н. Цимберов, 2022. – 172 с.
7. *Корсак, А. І.* Генацыд яўрэйскага насельніцтва на тэрыторыі Віцебскай вобласці. 1941–1943 гг.: аўтарэф. дыс. на суіск. вуч. ступ. канд. гіст. навук. Мінск, 2008. – 23 с.
8. Лагерь смерти Тростенец. Документы и материалы / Сост. В. И. Адамушко [и др.]. — Минск : НАРБ, 2003.— 292 с.
9. *Левин, В.* Черная книга с красными страницами : трагедия и героизм евреев Белоруссии / В. Левин, Д. Мельцер. – Балтимор : Вестник, 1996. – 573 с.
10. *Литвин, А.* Убийцы / А. Литвин // Беларусь сегодня. 3 декабря 2003.
11. *Літвін, А.* Акупацыя Беларусі (1941–1944): пытанні супраціву і калабарацыі / А. Літвін. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2000. – 287 с.
12. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 398. Оп. 1. ЕХ. 10.
13. НАРБ – Ф. 510. Оп. 1. ЕХ. 17.
14. НАРБ – Ф. 1440. Оп. 3. ЕХ. 981.
15. НАРБ – Ф. 1450. Оп. 2. ЕХ. 1299.
16. НАРБ – Ф. 1450. Оп. 2. ЕХ. 1393/
17. Праведники народов мира Беларуси: живые свидетельства Беларуси / составители: К. И. Козак, М.И. Крапина [и др.]. – Минск : И.П. Ловинов, 2009. – 292 с.
18. *Розенблат, Е. С.* Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения западных областей Беларуси. 1941–1944 гг.: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Минск, 1999. – 18 с.
19. Сведения из отчета главного отдела ГКБ об учете безработных и трудоспособных евреев в генеральном округе Беларусь. Не ранее 31 декабря 1941 // Холокост в Беларуси. 1941– 1944. Док. и материалы. Минск : НАРБ, 2002. – 275 с.
20. *Смиловицкий, Л.* Катастрофа евреев в Белоруссии, 1941–1944 гг. / Л. Смиловицкий. – Тель-Авив : Библиотека Матвея Черного, 2000. – 432 с.
21. *Смоляр, Г.* Мстители гетто / Г. Смоляр. – М. : ОГИЗ – Государственное издательство «Дер Эмес», 1947. – 128 с.
22. Справочник о местах принудительного содержания гражданского населения на оккупированной территории Беларуси 1941–1944 / Авт. сост. В. И. Адамушко и др. Минск: НАРБ, 2001. – 155 с.
23. Тростенец: трагедия народов Европы, память в Беларуси : документы и материалы / Сост. В.И. Адамушко [и др.]. Минск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. – 619 с.

24. *Тукало, С. М.* Генацыд і барацьба яўрэяў у Мінскім гета ў гады Вялікай Айчыннай вайны (ліпень 1941 – кастрычнік 1943 г.) Аўтарэф. дыс. на саісканне вучонай ступені канд. гіст. навук Мінск, 2010. – 26 с.
25. *Хеккер, К.* Немецкие евреи в Минском гетто. Минск: Историческая мастерская, 2007. – 152 с.
26. *Judenfrei! Свободно от евреев!:* История мин. гетто в док. /Авт.-сост. Р. А. Черноглазова. – Минск : ПП «Асоб. дах», 1999. – 395 с.
27. ВА-МА (Федэральны ваенны архіў) Н 26–707 Вл. 2, 3.
28. *Beorn, W. W.* Marching into Darkness: The Wehrmacht and the Holocaust in Belarus. – London, 2014. – 336 S.
29. *Cholawski, Sh.* The Jews of Bielorussia During World War II. Amsterdam, 1998. – 364 p.
30. *Curilla, W.* Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944. Paderborn, 2006. – 1041 s.
31. *Dean, M.* Collaboration in the Holocaust: crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York, 2000. – 241 p.
32. *Gerlach, Ch.* Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944 Hamburger Edition, 2000. – 1234 S.
33. *Gerlach, Ch.* „Der Mord an den europäischen Juden. Ursachen, Ereignisse, Dimensionen“. 2017, München. – 576 S.
34. *Heer, H.* Killing Fields: The Wehrmacht and the Holocaust in Belorussia, 1941–1942 // Holocaust and Genocide Studies. 1997. Vol. 11. No. 1. – 127 p.
35. *Hoffmann, J.* Aktion 1005", wie die Nazis die Spuren ihrer Massenmorde in Osteuropa beseitigten // Hamburg, 2008. – 448 s.
36. *Rentrop, P.* Tatorte der «Endlösung». Das Ghetto Minsk und die Vernichtungsstätte von Maly Trostinez. Berlin, 2011. – 256 S.
37. Wehrmacht und Vernichtungspolitik: Militär im nationalsozialistischen System / Hrsg. K.-H. Pohl. – Göttingen, 1999. – 175 S.